

ОСНОВОПОЛОЖНИК НА НОВОБЪЛГАРСКАТА ПОВЕСТ И ДРАМА

(Литературното дело на Васил Друмев)

ЛЮБЕН ГЕОРГИЕВ

Епохата поиска от титаните на Българското национално възраждане ренесансова енциклопедичност, и те пишеха стихове, разкази или драми, заемаха учителски длъжности, оглавяваха народните движения, включваха се с всички сили и средства във възродителния и революционния процес, отдаваха мисли и дела и на борбата за черковна независимост като елемент от освободителните цели и идеали на народа. После строителството на новата държава изискваше тясно специализиране на интересите и едни се отдадоха на литература (П. Р. Славейков, Иван Вазов), други на политика (Захари Стоянов, Стефан Стамболов), трети на наука (Марин Дринов, Найденов Геров), четвърти на църковна уредба (екзарх Йосиф, митрополит Климент) и т. н.

Различни са възгледите за начините, по които ще се извоюва свободата, различни са разбиранията за пътищата към общата цел. Но общото, същностното, обединяващото е ренесансовият хуманизъм на нашите възрожденски дейци, обръщане погледа и на науката, и на литературата към човешка и неговите възделения. Поради специфичните условия на робството тези идеи у нас се сблъскаха и с допълнителните страдания на обикновения човек, причинени от изгубването на националната и верската независимост и лишаването от елементарни човешки политически права.

В областта на изкуството Европейският ренесанс означаваше отказ от средновековната догматика и възвръщане на интереса към древните образци, към римската и гръцката класика. В българските условия ренесансовият дух изискваше преодоляване на църковно-религиозната каноника и обръщане поглед назад — към фолклора, към народно-метафоричното мислене, в центъра на което винаги е стоял човекът с неговите изживявания и проблеми. А като се насочва към него, литературата по необходимост се сблъска и с конкретната общественно-историческа обстановка, предизвикана от робската участ на българското население. Борбата за неговите човешки права вдъхновява и обществените движения, и отделните представители на науката, изкуството, просвещението и църквата.

Като възрожденски писател Васил Друмев е привърженик на тенденциозната литература и в това отношение не се различава по възгледи от Г. С. Раковски, Л. Каравелов и Хр. Ботев. Неговата повест „Нещастна фамилия“ има едно предназначение: да възбуди патриотични чувства на омраза и любов у читателя. Омраза към прителните и душманите на българския народ и любов към ония смели и мъжествени българи, които не се оставят да бъдат клани като божи агнета, а се противопоставят с оръжие в ръка на поробителите си. Естествено повестта ще събуди и чувства на жалост и умиление към страдащите, ще изтръгне и сълзи у простодушния читател. Но това ще бъдат светлите и чисти сълзи на духовния и нравствен катарзис, от които обикновено се раждат гневът и ответното действие.

Тази тенденция е прокарана внимателно и законспирирано, тъй като повестта се печата и разпространява в условията на турската власт. Авторът е принуден да върне действието далече назад, към кървавите кърджалийски и еничарски времена на беззаконие и произволи. Но той е показал достатъчно красноречиво, че тези изстъпления са възможни не само поради безучастие и слабостта на официалната власт, но и при сговор и сътрудничество с нея. Някъде към края на повестта на два пъти се споменава за „милоствия наш цар султан Махмуд“, но никъде в съдържанието не са показани други турци освен Джамал бей, Омар, Емин, Акъл бей и Караман бей. Макар да враждуват помежду си, всички те са изверги, извършили десетки кървави престъпления над беззащитното и невъоръжено християнско население. Подбудата е суетната жажда за слава и власт или варварският верски фанатизъм. Много характерни са думите на един от кърджалийските главатари, с които укорява Емин, че жали неверниците. Ето съображенията му:

„— Емине, срамота е да жалееш неверните... Те са от бога проклети... Нека умрат! Бог е избрал нашата ръка, за да проважда нечестивите им души в ада...“

Така ислямът не само оправдава, но и поощрява масовото изстребление на славянското население на Балканите. С особена кръвожадност на унижение е подложен българският народ, който по численост в средните векове се е равнявал на англичани или французи, но естественото му развитие е било насилствено прекъснато.

В „Нешастна фамилия“ е показано как на практика е ставало това. В нея има много ужаси и кърви, неизброими страдания и болка. Описанията са лаконични, но те говорят много:

„Пред очите ѝ се представи ужасно зрелище. Насред къщи гореше голям огън, до който сеledge един едър човек, който беше натъкнал на шиш двегодишно малко дете и го въртеше, като че печеше кебап!...“

„Подир половин час десетте млади момци се въртяха на колове и викаха отчаяно.“

„Аз видях — продължи тя, като отри сълзите си, — че татко и мама стоят... забити на кол и... жално викат...“

„Джамал-бей подкупил няколко панти, които като запалили къщата ни, убили татка, грабнали братовата ми Иванова жена, искали и брата ми да убият, но той побягнал!...“

„Най-малкото ми дете го изгориха пред очите ми... а двамата ми синове са в разбойнически ръце... Разбойниците се канят да ги изгорят живи, ако не им занеса 50 000 гроша за откуп... Аз пък не можах ни пара да сбера...“

„Преслав стана на пепел! Всички преславци погинаха!“

„Шом разбойниците развързаша това окаяно момче, и ний нападнахме; но те в същата минута го разсякоха на две части и се разягаха...“

„Един ден той излезе много рано и като надвечер се върна изранен, окървавен... Едната му ръка беше отсечена, а в другата той носеше... майка ти, която беше също изранена и окървавена...“

„В долината до един голям камък имаше няколко души, които махаха с голи ножове и се мъчеха да разсекат двама млади момъка, които защитаваха една стара жена и една млада мома.“

Извършителите на всички тези и много други престъпления не са безименни, те са назовани от автора в повестта. Джамал бей, началникът на шуменските еничари, е кръвожаден и ненаситен убиец, който удовлетворява животинските си страсти и изпитва сатанинско наслаждение от мъките на своите жертви. Годици наред той преследва фамилията Вълкови и им отмъщава, задето някога са осуетили едно негово престъпно намерение. „...Шом чуя крясък, ще дойда да се наслаждавам — заявява той, като специално нарежда на Емин как да постъпи със заловените жертви: — Но не забравяй от първия път да ги помъчиш малко.“ Самият Емин, макар да е помохамеданчен българин, проявява по-голямо усърдие и от кърджалиите в кървавите злодеяния срещу българското население:

„Емин с помощта на няколко от своите другари в кратко време свърза Велика и Стойна един срещу други на две дървета и накладе огън под тях да горят постепенно тези невинни жертви. С това като не се задоволи злобният Емин, той отрязаше ушите и носовете им.“

[...] Вълко и Рада се спуснаха да прегърнат за последен път милите си деца... Горките! Забравиха, че са свързани... Те искаха барем да целунат дъщата си, но жестокият Емин, като ги дръпна назад, каза им с грозен глас:

— Стойте! Сега е ваш ред... — И без да се разтрепери, той ги заби на колове...

Крясъкът на тези невинни жертви, които умираха в ужасни мъки, заглуши Шуменския балкан.“

Ако някога потрябва да се направи филм на ужасите, достатъчно ще бъде да се надзърне в кърджалийските и еничарските времена. Тогава повестта на Васил Друмев „Нешастна фамилия“ може да послужи като готов сценарий за такъв филм. Авторът е казал още в предговора си, че в просветена Европа писатели с развихрено въображение измислят всевъзможни кървави злодейства, за да си играят с нервите на читателя. „Ние, българите, ако щем, можем написа безчислени повести не измислени, но истински — отбелязва авторът. — Кърджалиите, еничарите, делибашините и много други злодеи оставили са във всяко българско сърце материали за повести.“ Една такава повест за страданията и болките е и „Нешастна фамилия“. Тя има предназначението да накара кръска на невинните жертви да заглуши не само Шуменския балкан, а да се разнесе из цялото многострадально отечество.

Този кръсък достига и до хора с храбри сърца и мъжествени мишци. Васил Друмев не оплаква само жертвите. Той се възхищава от юначеството на българите, които дават смел отпор на нашественика. Незабравима е картината на обсадения, но непристъпен Котел, сред чиито героични защитници се разхожда на бял кон предводителят им Божил. Васил Друмев цени високо достойнствата и на индивидуалната самозащита. В повестта се привеждат не един и не два случая на истинско юначество от страна на българите в ръкопашните им схватки със злодеите:

„Всичката му кръв закипя от гняв и той като разярен тигър се спусна на разбойника. Макар че разбойникът свари да рани Вълка, но Вълко, без да гледа на раните си, измъкна от разбойниковите уста дългия нож и с него разсече тялото му на части.“

Едвам те се приближиха до Стояна, и Велико стана; той с голяма бързина измъкна из ръцете на единия разбойника нож и начна с него да сече разбойниците, които един след друг падаха отпреди му като снопи. Това същото правеше и Стоян.“

...С юмрука си той уби двама, грабна от другия нож, прободe няколко души...“

„Но докато я той мъчеше, яви се един елър българин, който с юмрука си свали Джамал-бей долу, грабна нещастната жена и си отиде...“

Авторът е принуден да надари с юначна сила своите положителни герои, защото те не са хайдути или разбойници, а мирни селяни. Те не са имали право да носят оръжие, затова си служат със страшните си юмруци или пък отнемат ножовете и ятаганите на враговете си и ги поразяват с тях. Но тъкмо разказите за притесненията доказват правото на българското население да има оръжие за съпротива срещу шайките, срещу които е базилна и властта. Нещо повече. Явяват се народните отмъстител и защитници — хайдутите, които се укриват в балкана, възникват изневиделица, събират дружина и при опасност населението разчита само на тяхната помощ. Техните образи са възвеличени в повестта:

„Те (Велико и Стоян) почитаха се за най юначи в целия Преслав, както и наистина бяха юначи, та затова без страх ходеха по гората, за да помагат на тези, що страдаха от разбойници и да ловят диви зверове. Със своята храброст и неустрашимост те придобиха много врази.“

По същия начин е изобразен и неуловимият Влади — истински закрилник на сиромасите, страшилище за еничари и кърджалии. Образът му явно е навеян от народните песни. В него има много романтика, обрисуван е екзалтирано от писателя, затова се възприема емоционално от читателите. Силно идеализиран е и образът на жената, която не се дава доброволно в ръцете на разбойниците, а се съпротивлява с оръжие в ръка:

„Владевата сестра — Петя — стоеше с неустрашимост пред отчаяните жени; тя приличаше на amazonка. На главата ѝ се развяваше червен месал, а дясната ѝ ръка въртеше широк нож, който често се впиваше в сърцата на безчеловечните кърджалии.“

По особен начин са естетизирани сцените на масов героизъм в повестта. Васил Друмев показва истинско батално майсторство в описанието на защитата и погрома на Преслав. Картините на боя показват неустрашимостта на местното население. Макар всички да загиват, те нанасят тежки поражения на противника и доказват чрез подвига си как трябва да бъдат посрещани неканени гости. И в сълзите, които Васил Друмев пролива за падналите, и в омразата, която разпалва към нашествени-

ците, пламти неговото чисто и свято родолюбие, вярата му в народните сили, надеждата му, че е близък денят на свободата.

Няма да бъде в традициите на хуманистичната литература, от която се е възпитавал, ако в края на повестта не въздаде възмездие над убийците. С тях той се разправя набързо — Омар и Акъл бей погиват от ръцете на своите в междусобица, Джамал бей е разчекнат от коня си, а Емин най-сетне се вслушва в гласа на проговорилата си съвест и се хвърля в огъня, за да изгори заедно с Велико и Стоян, ако не и по-скоро, отбелязва в скоба авторът.

Когато разглеждат „Нешастна фамилия“, изследователите се подвеждат по жанровото обозначение „повест“ и предявяват към нея изисквания, които не се съобразяват с поетиката и стилистиката на автора. Най-напред, ако трябва да бъдем точни, ще посочим, че истинското обозначение под заглавието гласи: „Българска народна повест“. Това обозначение ни отвежда към приказния, легендарния жанр, а там принципите на строеж са други. Там може на всяка страница да се срещнат, както е у Друмев, по няколко убийства, насилия, нечувани злодеяния; там мигновено настъпват обрати; там внезапно появили се лица се оказват в родствени отношения и т. н., и т. н. Изобщо примитивизмът е художествено оправдан, той е същностна особеност, а не фабричен дефект, не слабост на повествованието или авторова немощ и неумение. Като примитивист Васил Друмев чертае събитията в най-едри линии, машабно, обобщено. Като в приказките и легендите той борава с две бои — бяла и черна, рисувайки му е графично остър и безкомпромисен. Наивитетът на разказа не се дължи на влиянието от авантюристичната литература, нито е подражание на Евгений Сю. Приликата със „Скитникът-евреин“ или „Парижките потайности“ е съвсем далечна. Подобна наивност и простодушие, стигащо до елементарност, са неразчленима особеност на фолклорното мислене още от времето далече преди появата на рицарските и авантюристичните романи. Затова ще бъде наивно да се разглежда наивитетът на Друмев от позициите на развития реализъм, който предполага съвсем различно художествено съзнание.

По-важното е, че въпреки всички споменати особености, възприемани като слабости, повестта на Васил Друмев е владеела въображението на читателя. Той я е възприемал като достоверен разказ за печалната история на една фамилия и не се е съмнявал нито за момент в преживените ужаси. Тяхното струпване и хиперболизиране засилвало емоционалния контакт с читателя. Можем да си представим какви сълзи на искрено съпреживяване е изтръгвала изгарящата правдивост на описания като следното:

„Кърджалии! Кое чувствително сърце не се разтреперва при това страшно за нашите прадеди име? Кой българин не ще заплаче, като си припомни онези нещастия, които са търпели вашите прадеди от кърджалиите? Колко села са ставали тяхна жертва? Колко невинни моми и деца са били завинаги отлъчени от родителите си и след като претърпявали големи безчестия, свършвали мъченически временния си живот! Бащи и майки са погивали с хиляди от кърджалийската злоба!... Но само от кърджалии ли са търпели нашите прадеди? Ами от яничери? От делибашии?..“

Многозначително, красноречиво многоточие! Трябва да се чете и в редовете, и между редовете, трябва да се усеща целият толкова прозрачен подтекст на автора. Може след време учени глави да изкарат, че кърджалиите били размирници и недоволници, едва ли не бунтари срещу официалната власт, че дори да се представят като някакви закрилници на народа и отъмствители. Истината се съдържа в малката повест на Васил Друмев, написана с кръвта на жертвите от страшния геноцид, на който векове наред е подложен българският народ през турско. Какви светли краски да се хаят за такъв изверг като Джамал бей? Напразна работа. Литературата не познава по-красноречиво изобличение на палача от изброяване на неговите безчовечни действия. А малката повест на Васил Друмев представлява каталог на кърджалийските и еничарските злодеяния и на народните бедствия при всяко тяхно нашествие. Друмевите читатели са възприемали неговите описания като откровения.

И как другояче да възприемем опожаряването на китното българско село Жеравна или заличаването от лицето на земята на Преслав — стародавната слава на някогашна България. Не искайте от автора със спокойно сърце да повествува за изстребването на тяхното население и превръщането им в пепелища.

Вярно, той споменава за фермана от 1826 г. на реформатора султан Махмуд II, с който се ликвидирват кърджалийството и еничерството. Но „Нещастна фамилия“ не е само описание, а и предупреждение. В нея се съдържа предположението (за жалост то се потвърди през кървавия април 1876 г.), че при сходна ситуация варварското изстребление на българите може да продължи; раята съвсем не е застрахована от нови експесии, робът продължава да си бъде роб поне в съзнанието на властниците.

Не в неговото собствено съзнание обаче.

Васил Друмев призовава българина да се бори, да оказва съпротива, да не се дава даром, да не забравя библейската истина „Око за око“. Да си припомним колко романтично е идеализиран непобедимият Влади в повестта — страшилището за всички разбойници. Като в приказките той повала с юмрука си по трима наведнъж, а със сабята си и по десет. Можем да си представим какъв революционен възторг, какво душевно въодушевление са предизвиквали у тогавашния читател такива изрази:

„— Ние ще погинем — каза Вълко, — но ще умрем като българи. Земи, юначе, сопата си и се готви да се зашишаваш с нея...“

„— Ти право каза, старче, ние ще умрем като българи...“

„— Да мрат, да мрат тези проклетти яничари!“

„... аз искам да отмъщавам, искам да проливам кръв...“

„— Като порасне това дете, кажи му, че чичо му Иван заради него се е облякъл в хайдушки дрехи...“

„— Моят град е широкият Балкан, а моята къща са дебелинните дъбове!...“

„— Ти имаш вярна и храбра дружина...“

И т. н.

Неуспехът на кърджалиите да превземат Котел доказва възможностите на организиралите се българи в открит въоръжен сблъсък с врага. Като предава съпротивата в отделни схватки, епизоди, лични двубои и в големи сражения, Васил Друмев направи още едно предвиждане: той предсказа бъдещи победоносни битки на организираните български сили за освобождение.

На няколко пъти в „Нещастна фамилия“ от гърдите на героите се изтръгва дълбока въздишка при всяка среща или спомен за далечната и преславна история на България, за някогашните честити български времена. Онова, което в повестта е само намекнато, е развито подробно в драмата „Иванко“, където няма турци и кърджалии, а елинизаторските поплзновения получават достоен отпор.

Сюжетът ѝ е заимствуван от дворцовите междусобици в самото начало на Втората българска държава, когато трима братя — Асен, Петър и Калоян — падат един след друг жертва на заговори. Васил Друмев взема само началото на трагедията — убийството на цар Асен. Но и то е достатъчно, за да се очертаят исторически фигури върху конкретен фон и да се прокара една определена идея. От историята писателят черпи материал за разпалване на патриотичното чувство на българина. Но не са прави изследователите, които смятат, че намеренията на автора били елементарни и лежали на повърхността. „Иванко“ има и втори план. Той ще ни стане съвсем ясен, като си зададем въпроса: Защо Васил Друмев е избрал тъкмо такъв момент от историята? Защо е решил да постави в центъра един убиен? Очевидно той придава особено значение на подбудите, подтикнали Иванко да убие Асен, а това са не само вроденото му тщеславие и користлюбие, не само непомерната му жажда за власт. Той е показан като послушно оръдие в ръцете на лукавия византиец Исак. Изобличаването на неговите козни също влиза в замисъла на автора. По такъв начин той придава на конфликта и остра съвременност, достигаща до злободневност. Да не забравяме, че „Иванко“ се появява в момент, когато българският народ води борба срещу турските притеснители и техните гръцки помагачи в лицето на патриаршията. Българските църковни служители са били подчинени на гръцката патриаршия в Цариград. Бого-

служението се е извършвало на гръцки език, непонятен за населението, висшите духовни служители са били гърци. Едва с фермана от 1870 г. на българите се признава правото да имат самостоятелна църква, но тази привилегия е извоювана след дълги и настойчиви борби. В унисон с обществените настроения в момента се е възприемал и изобличителният патос в пиесата на Васил Друмев, насочен срещу византийските домогвания да отслабят българската държавна власт.

Сюжетът на „Иванко“ е почерпан от епохата, когато България току-що се е освободила от мрака на едно двестагодишно робство и едва е започнала своето ново свободно съществуване. С гениален усет за хода на историческите събития Васил Друмев е усетил, че обстановката в страната е подобна: всички са били уверени, че „Турция ще падне“, болният човек очаква да бъде бутнат в пропастта, народът е постигнал църковните си правдини, той ще извоюва и политическите. С жестоките и безскрупулни действия на чуждия агент Иванко писателят иска да предпази от бъдещи вероломства при строителството на новата българска държава. С мъдър трезв поглед той се взира в уроците на миналото и извлича ценни поуки за новия гражданин. Подготвя го политически, стреми се да създаде у него държавническо мислене, затова отделя особено внимание в пиесата не само на дворцовото окръжение, а и на представителите на народа. Техният глас звучи от сцената. Звучи и гласът на отец Иван — верният Асенов духовник, който осъществява посредничеството между народа и неговите водачи. Тази тема влиява автора още от кандидатската му дисертация в Киевската академия. Той си представя в бъдеще изграждане на хармонични отношения между държавата и религиозната власт в страната, при които втората ще служи и като коректив на първата в определени кризисни моменти.

Васил Друмев е демонстрирал в „Иванко“ завидно за времето си драматургическо майсторство. Взаимоотношенията между героите са сложни, многопланови; нюансирано са изградени и самите характери; композицията е съобразена в много голяма степен с изискванията на сценичното изкуство. Просто странно е, че един автор, който само бегло се е докоснал до театъра, е проникнал така в неговата скрита механика.

Главният герой е даден в развитие. В началото се изтъква неговата доброта и физическа красота: „Иванко е личен, юнак и хубавец“, в него са влюбени Мария и Тодорка. Наистина още в ранната си биография той е проявявал непомерни амбиции и се е стремил към царския скиптер (историята за книжните корони). Но тъкмо той не е движен от обида, невнимание или незачитане; обратно, бил е удостоен с най-големи почести от царя, когото трябва да убие, за да заеме мястото му. В III действие самият Асен в искреното си заблуждение дава висока оценка на Иванко: „... този Иванко, на когото България трябва да благодари за славата и величието си, който в най-страшните битки е бил начело на българските юнаци, който и сега е готов да си пролее кръвта, за да запази българското царство от сникване и опропастяване“. Самият Иванко няма съзнание, че извършва предателство. Той просто мисли, че е по-достоеен да оглавява държавата и така търси пред себе си оправдание за убийството. Като си дава сметка, че е подтикван от Исак, още в края на I действие се заканва срещу неприятелите на българското царство: „Тогава твоят хитър народ нека му мисли.“ Но стъпил веднъж на хлъзгавата пътека на заговора, той ще се свлече и до родоотстъпничество, ще потърси помощ за своите аспирации при вековните врагове на народа, от които той току-що се е избавил. Това негово развитие е логично изведено, както са оправдани и лицемерните му сълзи над ковчега и гроба на убития Асен, защото така той цели да прехвърли вината за престъплението върху Петър и по този начин с един удар да се избави и от двамата Асеновци.

От сивата и безлика маса на заговорниците се отделя младият велможа Милко. Той играе все пак епизодична роля в пиесата, затова е индивидуализиран, останалите са просто членове на миманса. Милко е отхвърлен и пренебрегнат от Асен, той се чувства презрян и от Мария. Баща и дъщеря отдават предпочитанията си другиму, затова той тръгва против тях. Парадоксалното е, че той се оказва съюзник с

Иванко, който всъщност е негов съперник и в служебните, и в интимните му аспирации. Но още в началото на заговора (II действие) той заявява на Иванко: „Ако — не дай, боже — ти срещнеш на пътя си народа и поискаш с помощта на враговете му да го потъпчеш, тогава аз съм твоя враг.“ Както и става всъщност. Тези му думи се потвърждават и той изпълва заканата си. В края се определя към верните войници на Петър и загиа, пронизан от меча на Иванко. Смъртта му е изкупление за вината му пред паметта на злодейски убития цар.

Исак в голяма степен е двигателят на драматургическото действие, той движи конците на съзаклатието. Затова се явява навсякъде зван и незван, неговото ухо подслушва всекиго, неговото око е всевидящо. За него няма тайни в българския дворец. Писателят е мотивирал добре интимните мотиви на поведението му. Движи го не само жаждата за мъст, задето е бил победен от българите и превърнат в техен роб, не само намерението му да види дъщеря си Тодорка българска царица. Той е надхван с патологична омраза към нашия народ и има една заветна цел: „междоусобието в България и опропастяването на това проклето царство“. Той прекрасно разбира, че като подклажда вътрешни вражди и раздори, отслабва държавата и я прави по-лесна плячка за византийските домогвания.

На три пъти в пиесата се говори, че като подбужда Иванко да убие Асен и му вземе короната, Исак разпалва в душата му „пъклен огън“. С този евангелски образ е названо властолюбието. Но то не е дело на дявола, а на гърка. В драмата „Иванко“ Исак изпълнява функциите на сатаната в подредането и разреджането на хорските съдби. Затова е надарен с всички дяволски качества — подлост, двуличие, притворство, интригантство, злосторство, ловка изкусителност. Езикът му знае да ласкае, да подклажда, да сее съмнения, да насочва коварно по нанадолнището.

Какви краски трябва да търси в палитрата си писателят, за да обрисова подобен злодей? И дали имат основание някои негови критични, че Исак бил даден еднолинейно, че бил изобразен само с черни краски? Драматургът го е показал според мисията му в пиесата и мястото му в основния конфликт. А вече работа на актьор и режисьор е да намерят средства и начини за убедителното му представяне на сцената. Материал за това има достатъчно — Исак има повече появи от всекиго друг в пиесата, той е противодействащата сила. В драматургията на Шекспир, от когото Васил Друмев несъмнено се учи, има и по-черни злодеи (да припомним леди Макбет или Ричард III).

По съвсем различен начин са представени образите на Асен и Петър. Те в никакъв случай не са идеализирани. И на двамата са присъщи и колебания, съмнения, известна нерешителност и т. н. Ако не бяха такива по характер, щяха ли да успеят козните на Исак? Асен е лековерен, простодушен, доверчив. Той вярва на хорските приказки. И заблужденията, и проясненията му се изживяват много леко. А Петър се разкрива едва в гробищната сцена; в началото той дори не се защитава от обвиненията, убеден в тяхната нелепост. Невинният човек винаги е малко наивен. Той вярва, че не би могло да му се препише чуждо престъпление и обикновено подценява враговете си. Сляпата вяра в собствената правота разчита на доказване на истината от само себе си, а най-често подобна пасивна позиция е в полза на враговете. Така естествено и по човешки постъпва и Петър, който е лишен от карьеристични стремежи, убеден, че Асеновци не са освободили България за себе си, а за народното добруване. Манастирската сцена показва какви усилия полага отец Иван, за да го накара да поведе народа срещу узурпатора. Петър се решава едва тогава, когато се убеждава, че Иванко започва масови преследвания и е възненавиден от народа.

Възниква отново въпросът за властта — толкова често трактуван от автора. Взаимоотношенията между народ и властници влияват Васил Друмев още от студентско време. В „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ той е напечатал една част от своята богословска дисертация под заглавие „Намисането на светската власт в черковните работи. (По повод на нашия черковен въпрос)“. Там е изложил възгледите си за общественото устройство и за ролята на отделната личност. Според него е необходимо да се работи за нравственото и културното издигане на

масата, за икономическото възможване на всички членове на обществото. Ето една негова основна мисъл: „Един народ не тогава може да се каже богат и образован, когато има неколцина само членове много богати и образовани, но тогава, когато богатството и образованието са удел на множеството.“

Васил Друмев е убеден, че подобно равенство може да се постигне, като се разпространяват и насаждат правилни нравствени възрения сред хората. Той отрича правото на индивида да поставя личните си интереси над народните и в това отношение не прави компромис нито за беден, нито за цар. Съвременният човек е свързан с определени взаимоотношения със семейство, общество, народ, държава и дори с човечеството и той носи определен свой дял от отговорността за тяхното развитие и процъфтяване. Робуването на частни, семейни и родствени интереси съдействува за общия упадък сред народа и държавата, защото „никога добродетелността на едно частно лице не може да се основава на злочестината на другите“. Като се застъпва за началата на една нова етика между хората, авторът показва и отговорността на държавната власт за общия упадък на нравите, който води към гибел на цялата държава и е причина за робството.

Тези демократични разбирания на Васил Друмев звучат и от сцената в пиесата му „Иванко“. Не можем да не се съгласим с констатациите:

„Властолюбieto е такъв демон, щото накарава човека да потъпква и най-светото нещо. И обич, и признателност, и честност, и всички други [...] високи и благородни чувства — всичко това е нищо за този демон.“

Целият нравствен патос на драмата е насочен към изобличаване на властолюбieto като опасен обществен, а не личен порок, не невинна слабост на тщеславен характер. Пълното крушение на Иванко като личност доказва, че миналите заслуги не могат да служат като индулгенция за изплащане на неизплатимата вина пред родината. Малкият компромис, незабележимото отстъпление водят след себе си до цяла верига от престъпления, едно от друго по-тежки. Картините, в които Иванковите стражи гонят и бият момците при хорото, показват, че убиецът е вдигнал ръка не само срещу един достоен и обичан владетел, но и срещу народа си. Само за три месеца той си навлича омразата му.

Народът е показан в пиесата като действащо лице. Но не е идеализиран. Виждаме го и при веселията, и в мъките му. Пред очите ни се извършва неговото самоосъзнаване. Отначало той е заблуден и приема, че Петър е убил брат си. Но в народа е особено изострено чувството за правда, а инстинктът му подсказва каква е истината. И той започва да свързва отделните думи, които чува ту от баба Кера, ту от воплите на Мария, ту от укорите на отец Иван, ту от шепота на калугерите в манастира. Обществено мнение се формира от сиромасите, за които се казва, че са онеправдани и няма кой да ги защити. Властта е длъжна да се съобразява с него, защото от тази маса излизат войните, които са длъжни не само по заповед, а и по убеждение да бранят царя си.

Но ако самият той поставя собствените си егоистични интереси над общите, народното доверие ще се отдръпне от него. Защото никак не е без значение за състоянието на държавния организъм какъв пример дава владетелят с поведението си. Васил Друмев е моралист и очевидно под въздействието на великата руска реалистична литература е формулирал в кандидатската си дисертация: „Тържеството, придобито с неправда, не никога не може да бъде трайно и полезно.“ Такова е тържеството на Иванко. То е добито чрез убийство за задоволяване на болни карьеристични амбиции. Затова е тържество временно. „Дето няма правда, законност, там не може да има трайност, спокойствие, благополучие“ — пише авторът. Васил-Друмевият Иванко се сблъсква с това желязно правило и търпи крах. Като отличен характеролог писателят знае, че безчестieto не носи душевно успокоение, само честният начин на живот е достоен. В дисертацията си е формулирал още едно свое убеждение. Злите и жестоки хора, които „си позволяват да лъжат и с неправда да присвояват чуждото, да експлоатират чуждия труд, чуждата чест“, според него могат да бъдат почитани и уважавани

само притворно и фалшиво, а в действителност предизвикват всеобщо отвращение. „Но и самите тия, които онеправдават — добавя авторът, — и въобще, които с безчестни и несправедливи средства придобиват едно голямо благополучие в живота, и те самите твърде хубаво съзнават, че не е тоя пътът към благополучен живот. Тях ги бие и мъчи съвестта, колкото и да е тя изопачена и загрубяла“ („Пер. сп.“, 1875, кн. XI—XII, с. 27).

Тези думи могат да послужат като коментар към разкаянията на Иванко след убийството. Погрешно е да се мисли, че писателят го съжалява или се надява той да се преобрази. Не, тук просто нагледно е показано как престъплението води до изгубване на душевното равновесие, до морален банкрут, до зачервяване на личността.

Вижда се с колко много неща е бил длъжен да се съобразява драматургът, докато е писал пиесата си. Естествено проблемите са възниквали и са били решавани не умозрително и канонично, а в хода на самия творчески процес. Главна грижа естествено си остават идеите и настроенията, а не театралните ефекти. Васил Друмев е бил убеден, че „ако съдържанието е пусто, вънкашността или формата, колкото да е блискава, тя не удовлетворява умните хора, нейното впечатление скоро изчезва и не задоволява никого, освен само пустите и глупави хора“. Както се вижда, той схваща правилно диалектиката между форма и съдържание и във възгледите му за литературата, развити в статите и рецензиите му, господствува естетиката на реализма.

По самата си структура и изпълнение драмата „Иванко“ е заредена с една скрита, вътрешна полемичност. Тя е насочена срещу теорията и практиката на първия наш драматург Добри Войников. Васил Друмев се е познавал със своя съгражданин, дори може да се каже, че са били близки. Но той не е харесвал неговите пиеси и дори си е позволил да го критикува в печата. Подлага на унищожителен разбор и претенциозното му „Ръководство за словесност“, тъй като намира, че в него се канонизират като общозадължителни отживели допотопни правила.

Войников приел болезнено критиката. Както свидетелствуват съвременници, в обяснението между двамата в едно кафене в Браила Войников нервно предизвикал съгражданина си вместо да критикува, да седне и напише сам нещо, за да види дали е толкова лесно. Друмев ударил по масата и отговорил: „Ще ти докажа!“ Само след няколко месеца драмата „Иванко“ била завършена. С художествените си особености тя влиза в остър спор с Войниковата драматургия.

В една своя рецензия, поместена в „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“, Васил Друмев посочва, че големите литературни произведения не се създават по съблюдаване на теоретически правила. Те са плод на естествени дарби, сърце, чувство, душа и въодушевление. Така според него са писали Шекспир, Гогол и всички истински даровити хора.

„Въобще правилата относително литературните произведения не са се явили по-напред, а сетне на основание на тях да са си писали хората гениалните произведения, а напротив, геният свободно си създал произведения, а после са гледали хората от тия произведения да извадят някои общи правила и закони за творчество въобще [...] Бездарният писач колкото ще и да пише по правилата, той никога няма да напише нещо хубаво, гениално; но даровитият писач, макар и никак да не се ръководи от приетите правила, неговото произведение все ще бъде добро. А пък и най-големият гений, ако би взел да работи нещо по предварително изработени правила, неговото произведение не ще да излезе добро.“

Драмата „Иванко“ без съмнение е написана с голямо творческо въодушевление, с лично отношение към положителните и отрицателните лица и към техните постъпки. Авторът следва не някакви мъртви правила, а логиката в поведението на героите си. Затова ще бъде неправилно да се критикува пиесата, като се излиза от теоретически представи за нейния строеж, които авторът съвършено съзнателно (а не от незнание) не е следвал. Като критикува Войниковите драми, Васил Друмев показва удивителна подготовка в областта на теорията. Показва още здрав вкус, предявява по-високи изисквания към една едва създаваща се литература, за да може да тръгне тя по пътя на истинските, а не на мнимите художествени ценности. Същевременно в драмата си „Иванко“ той се стреми да изгради своя поетика и да я защити чрез съдбите на героите си.

Ако проследим композицията на пиесата, ще открием, че въпреки някои отклонения тя е изградена твърде стројно, хармонично, с ясно чувство за мястото на действията в цялото. Той например знае, че драматургическото действие може понякога да се подсказва или предсказва. В такива случаи се изисква особено тънък усет, за да не се развали впечатлението на зрителя, а само да се изостри неговите очаквания. Такова е например предсказанието на Милко в края на пето явление от II действие, че Иванко ще се отблагодари по най-недостойния начин за благоденствието на царя и любовта на дъщеря му. Авторът не вярва в намесата на съдбата, не търси да разгадае нейните предначертания, не се крие зад оправданието, че бог е разпоредил така да протекат земните работи. Още в „Нешастна фамилия“ той беше отхвърлил всяка мистика, суеверия, вяра в сънища, намеса на тъмни, демонични сили и т. н. и беше внушил, че всеки е отговорен сам за постъпките си. По същия начин постъпва и в пиесата си. Преди да се вземе едно решение, се анализират основанията — било чрез обстойни диалози, било чрез пространни монолози. А когато решенията са от такъв важен, съдбовен характер, като измяната на Милко или обвиняването на Асен, психологическата мотивировка просто е задължителна. В такива сцени личи драматургическото майсторство на писателя. Той е създал редица много силни сцени. Да си спомним срещата на двамата братя, когато Петър дори не се защитава от обвиненията, а Асен произнася вопъла: „Петре, брате! . . . О, тежко било човек да бъде цар и брат! . . .“ Но макар и детайлно разработен, този епизод не изчерпва темата за мнимото обвинение на Петър. И след заточението му, сполучили да го отстранят от двореца, заговорниците не престават да го клеветят. В III действие Асен трябва да повярва, че брат му е убил верния му вельможа Симо и искал да убие Иванко. Така истинският убиец се изкарва жертва. А после заговорниците ще хвърлят върху Петър отговорността за смъртта на Асен.

Композицията следва заплитането и разплитането на истината. Този процес върви от картина към картина с променлив успех за враждуващите сили. Защото тъкмо когато заговорът вече е изплетен, внезапно се появява отец Иван. Не става много ясно откъде той, току-що пристигнал от чужбина, знае всичко за заговора на Иванко. Но неговите разкрития изправят начинанието пред сериозен риск и заплашват да го провалят. Макар да не успява да накара Асен да се предпази, със самото си появяване отец Иван дава нов тласък на драматургическото действие, а по-нататък намесата на този герой в хода на събитията ще нараства.

Много ефектно е мотивирано и проникването на Иванко в царските покои, след като той злоупотребява с доверието на влюбената в него Мария и сполучва да вземе от нея ключа към спалнята на Асен. Полудяването на царската дъщеря след убийството на баща ѝ е логично следствие на нейното късно осъзнато съучастие в престъплението. Напълно в Шекспиров дух авторът създава ситуация, при която героинята е разкъсвана от чувствата си на привързаност към баща си и към любимия. Но тя има броени секунди за избор. Самата сцена с убийството е кратка и разчетена като шахматна партия. Тук диалогът е особено действен, репликите звънят като саблени удари преди още да са извадени мечовете. В словесния дуел по-слабият е заговорникът. Той няма какво да противопостави срещу логичните доводи на царя освен лъжи и инсинуации. И в двубоя с мечове той си послужава с хитрост, като съобщава на Асен, че дори родната му дъщеря е против него, тъй като му е предала ключовете от тайния вход към спалнята му. С тези думи той срязва сърцето му преди ударът с меч да довърши останалото. . .

Изобщо Васил Друмев се съобразява с изискването за зрелищност на сцената. Той знае, че като визуално изкуство театърът предполага всичко да протича пред очите на зрителя, а не да се извършва зад кулисите или по време на антрактите и после да се съобщава или разказва за него. В пиесата има много монолози, чрез които героите разкриват мислите си, но в нея няма белетристика, няма преразказ на неща, вече станали извън полезрението на зрителя в залата. Игралното време почти съвпада с часовниковото, така отделните сцени и действия се превръщат в засечени ми-

гове от самия живот. Този е и до днес най-верният начин да се направи зрителят не само свидетел на сътворяването в момента събития, но и техен съучастник.

Така е и в епизодите с участието на баба Кера. Нейните песни и прокоби плашат Исак на тържището в Търново. Песни се паят още на три-четири места в драмата и така авторът предвижда една добра възможност за усилване на визуално-зрелищната страна при представлението. А самото изобличаване на убиеца в V действие става в негово присъствие и пак с помощта на песен, изпята от преоблечения и всемогъщ отец Иван. Този финал силно напомня сцената с актьорите в „Хамлет“, наречена „Мише ловка“, където датският принц разиграва пред майка си и чичо си начина, по който те са убили баща му. При сходни обстоятелства заговорва и гузната съвест на Иванко. Последвалата поява на Петър е само един необозначен епизод на тази драма, в която има исторически събития и лица, убийства и кръв, ревност и любов, измяна и низост, престъпление и наказание. Финалните викове на войниците в прослава на българския цар Петър-Асен звучат като апотеоз на мъчителното тържество на дълго погазваната, но съживена истина. Злодеят е развенчан и тази нравствена присъда се възприема като предупреждение срещу бъдещи властолюбци.

Един опитен и мъдър водач ни е развел из старините и ни е представил нещо и увлекателно поуците от историята. Житейски мъдрости звучат непрекъснато от сцената във вид на сентенции. Ето някои от тях:

„Големец ли си, богат ли си, ползваш ли се с парските милости — всякой ти е приятел, и не само верни, ами най подмилквач, услужлив; но изпаднеш ли в злочестина, знай, че нямаш приятели, че всички ти са врагове и зли врагове.“

„Любовта е слепя. Силната любов накаква човека да жертва мило и драго, а особено, когато е възбудена ревността.“

„...Човек само тогава познава работите хубаво и им дава истинската цена, когато изпадне в злочестина.“

„Човек всичко може да постигне, стига само да иска.“

Разбира се, всички тези поучения не се произнасят сухо и наизидателно, те се извличат от конкретни случки. За Васил Друмев театърът не е място за забавления и развлечения на скучаещи безделници, а амбон за проповядване на благонравни идеи и разпалване на патриотично чувство.

С високите си качества и с великолепия си език, на който е написана, драмата „Иванко, убиецът на Асеня“ надраства недосегаемо първоначалните опити в българската възрожденска драматургия. Тя се посреща с голям ентузиазъм от читатели и публика (играна е два пъти в Цариград преди Освобождението), а след създаването на Народния театър в София тя влиза трайно в репертоара му (поставяна е през 1904, 1907, 1910, 1923, 1935, 1956 г. и др.). По думите на Иван Вазов благодарение на мощния талант на автора си „Иванко“ остава „за дълги години едничката национална драма, способна да раздвижи българската душа“.

Тя и днес не оставя равнодушен зрителя.

Като основоположник на нашата художествена проза Васил Друмев е и един от създателите на българския литературен език. Цяла бездна дели неговата реч от архаичния език на Софроний Врачански и Неофит Бозвели, чиито съчинения издава със свой коментар. Вярно е, че в първата си редакция повестта „Нещастна фамилия“ носи твърде много книжни и изкуствени наноси в езика. Под влияние на Г. С. Раковски авторът изпуска навсякъде пълния член, употребява прекомерно много падежи и т. н. Във второто издание (както и в повестта си „Ученик и благодетели“) Васил Друмев се освобождава от натрапените книжовни норми и приближава още повече своя език до народно-разговорния начин на мислене и изразяване. Той възстановява навсякъде в стила си типично българското членуване на имената („Денят беше ясен“, а не „Ден беше ясен“), премахва голям брой русизми, изхвърля почти отвсякъде родителната падежна форма. Пак се срещат някои русизми (враги, съвест, осторожност, въздишание, векови, оръжие, дуб, възток, горест, бол, конец, навсегда, предки, действително и пр.), но техният брой е ограничен. Освен това тези форми са били разбираеми за всеки българин. Заменени са непонятните русизми, като вместо

„Пригласи“ в новото издание се явява „призова“, вм. „тажже“ — българското „такожде“, вм. „действително“ — „наистина“, вм. „шастни времена“ — „честити времена“ и пр. Има руски или старославянски остатъци и в местоименията, които са относително най-консервативни („них-нихни“ вм. „тях-техни“ вм. тази форма се е запазила и в диалектите). Преминало е у Друмев и руското нелитературно „коим“ („которым“) сред редките чужди остатъци.

Прави силно впечатление липсата на турцизми у Васил Друмев. Отново усещаме влиянието на Раковски: за българските автори изхвърлянето на замърсяванията от езика на побрителя е било въпрос на чест. За редица понятия, които са съществували само с турски обозначения, са били изковавани нови български думи. Любопитно е, че когато авторът не е бил уверен, че новообразуваната дума ще се възприеме, той я разяснява в скоби на турски. Превеждат се и по-редки или забравени стари български слова: зид (дувар), ловец (авджия), кръчма (механа) и пр. Думата „ловитба“ не се появява, но съкратената „лов“ е била още нова и непонятна, както и производната „ловец“.

Редки са и диалектизмите у Друмев, въпреки че той е владеел отлично родното си шуменско наречие. Но не пише на него, макар да се срещат смекчени форми и затъмнени окончания. Тук-там са проникнали думи от други говори, като „дору“ (докато), „понецих“ (посегнах, поисках), „гуди“ (сложи, тури), „отвешава“ (отговаря), „колкома“ (колцина), „начнува се“ (започва се), „веке“ (вече), „лошево“ (лошо), „толкози“ (толкова) и пр.

Впрочем така говори народът. Писателят просто се изразява като него. По простонародному той ще напише „него баир“, „в нея пустиня“ вместо показателното „този“, „онази“, може да съкрати думата („забравам“) или да предпочете вместо купешкото „все“ — говоримото „сѣ“ (непременно с ударение, за да се отличи от възвратната частица, писана често с „я“). Естествено в тези два конкретни случая той не е улучил тенденцията на развитието, но кой може да предполага кои форми ще оцелеят и кои ще се архаизират?

Този пръв наш новобългарски прозаик познава съблазните и на словотворчеството. Но не се увлича за разлика от учителите си Раковски и Богоров. Позволява си да образува мъжки род от думата „самодива“: „Татко му е самодив“, среща се и „самодивство“ за абстрактното понятие. Пише също в народен стил „треперешком“, „подмилквач“ и „момни“ (вм. „моми“). В драмата „Иванко“ се говори не за „моми“, а за „момни“, което се възприема като умалително (в народните говори се среща „момнѣ“ с ударение на последната сричка и „момне“ в звателна форма от „момна“).

В езика на Друмев се среща по-старинното „двамина мина“, „тримина мина“. Но: „стомина“ без тавтологията (изписано с цифра: „100-мина“). А в публицистиката си употребява „моногома“ в смисъл на „мнозина“.

Има и два неологизма — негово изобретение: „звездар“ в „Нещастна фамилия“ и „българановци“ в „Иванко“. Втората дума съдържа негативен оттенък, употребява я презрително Исак. Интересно е, че тази дума е оцеляла със стилистичната си окраска.

Ако се вземат „стилистични проби“ от различни Друмевни произведения, ще се проследи порасналото езиково майсторство на писателя. Усъвършенствването на речта се усеща още в „Ученик и благодетели“, макар че само четири години отделят тази повест от „Нещастна фамилия“. За това време авторът се е научил да се изразява много по-гладко, речта му се лее естествено като бистра струя. С високи качества се отличава езикът и в „Иванко“. Той не е остарял, авторът не се е подвел по историческия сюжет и не е започнал да изковава древни словосъчетания. Въпреки че сред героите се срещат хора от различни среди, от сцената не звучат диалектизми, езикът е филтриран през особено силно развития у автора усет към думата и към фразата. Търсят риторизми в речта на героите, но те са плод на непрекъснатите словесни двубои, а не на преднамереност или помпозност. Макар да няма архаизми, героите отпреди 800 години не говорят с езика на Друмевите съвременници. Езикът им е малко

по-друг, старинно чист и звучен. Разликата се долавя в нитонацията, в мелодията на речта, която се излива от сцената. Това не е битпазарски език, а все пак език литературен и театрален в хубавия смисъл на тези понятия. Ще рече: български народен език, филтриран през писателското сито. Същото може да се каже и за лаконичните природни описания в „Нешаствна фамилия“. Многото прилагателни в тях създават една особена тържественост, предизвикана от респекта пред родната природа, от нейната красота и величественост:

„Пред очите му се представи Преславската равнина с всичката си хубост, окръжена от всичките си страни със зеленолиствена гора; тя беше очарователна! Повърхността ѝ беше покрита със зелена трева и с разноцветни благовонни цветя. Реката Камчия, подобно на сребърна змия, кривеше се по тази равнина и със своето шумтене отиваше на тихия северен вятър, който я правеше да показва малките си вълни, подобни на малки снежни лебеди...“

След няколко минути светливата зора, която предвещава прекрасен ден, отвори величествените възточни двери, от които се показа горделивото слънце, увенчано с разноцветни блестящи венци. Неговото появяване съвършено съживи всичката спяща природа; птиците започнаха да пееят по-гърмко и по-сладко, приятните пастирски свирни започнаха да се чуват от всяка страна... С една реч, всичко беше будно...“

Авторът казва, че при вида на това природно зрелище героят му се разплакал. Но не само той, а и читателите на повестта са следили с просълзени очи подобни описания. С добрия си език и стил Васил Друмев е влияел на цяло поколение бъдещи писатели. В детството си те са чели с не по-малък възторг неговите произведения. Илия Р. Блъсков — прекият приемник на Друмев — признава, че му е направила силно впечатление „Нешаствна фамилия“, защото е из нашия живот, из нашите страдания под турско. Иван Вазов е посочил повестите на Васил Друмев между най-първите литературни творби, които са формирали неговата култура. Пред Ив. Д. Шишманов народният поет подробно е разказал, че още като ученик в Сопот е чел с голям интерес „Нешаствна фамилия“. Особено го увлекли подлистниците на вестник „Съветник“, където излизала повестта „Ученик и благодетели“. След повече от половин век, когато разказва спомените си, Вазов разказва наизуст цялото съдържание на повестта и се спира на някои любопитни подробности. Героите Богдан и Живко до такава степен покорили въображението му, че всяка събота, когато идвала пощата от Пловдив, той излизал далеко извън Сопот, за да я посрещне, да вземе вестника и да го прочете още на полето. Препрочитал го няколко пъти и после очаквал с нетърпение следващата част. Отделни изрази от повестта така се запечатали в паметта му, че той често ги цитирал при подходящ случай, както например фразата: „Унижение, унижение, Богдане, на всяка стъпка унижение!“*

Антон Страшимиров — писател от друго поколение — е минал също литературна школовка у Друмев. И той като малък е чел в захлас „Нешаствна фамилия“, знаел я е наизуст и е носил в детската си душа героичните фигури на нейните отмъстителни. Страшимиров слага Друмев между най-първите си учители (наред с Ботев и Вазов) и го нарича „един колос“ и „баща на българската историческа драма и на българската историческа повест“ в заглавие и подзаглавие на своя статия от 1901 г.

Вазов и Страшимиров оценяват високо и дейността на Васил Друмев в качеството му на митрополит Климент след Освобождението и особено приноса му за изглаждане на изострените отношения с Русия по време на Стамболовата диктатура. Вазов е член на делегацията, която оглавява Климент, изпратена през лятото на 1895 г. да се срещне с руския император и да изрази признателността на цяла България за получената свобода. Народният поет е разказал в спомените си за големия авторитет и лични връзки на българския архиепископ: „Тоя престиж на дяда Климента отваряше на депутацията всичките врати, всичките руски сърца“ (вж. И в. В а з о в, „Събрани съчинения. Т. XX. С., 1950, с. 155). Като обществен и духовен деец Васил Друмев има големи заслуги за укрепване на българо-руската дружба и в това отношение той е завещал една традиция на своите следовници. Затова не е случайно, че анти-

* Ив. Вазов. Събрани съчинения. Т. XXII. С., 1950, с. 121.

руската политика на българските политици и правителства не можа да намери опора, подкрепа и съдействие в църквата, която като институция си остана вярна на вековните исторически връзки. Тя дава своя дял и днес в общия процес на по-нататъшната духовна интеграция между двата братски народа.

В основите на този процес е зазидан няколко свои тухли и Васил Друмев с много-странното си литературно и обществено дело. Затова неговият образ е неотделим и от литературната, и от гражданската история на нова България. Той е от възрожденците, на които се падна да видят осъществен своя идеал — освобождението от чуждо робство. Да изживеят великата радост и после да пренесат през историческите превратности мърките и воплите на поробените братя в отрязаните краища от снагата на родината, да изпитват парадоксите на политическата конюнктура при тираничната власт на стамболовистите и да подкрепят усилията на няколко поколения дейци за извеждане на страната от вековната изостаналост. А без книжовното дело на възрожденца Васил Друмев би бил невъзможен скокът от средновековието към изкуството на реализма. Повестта „Нешастна фамилия“ и драмата „Иванко“ стоят на важен завой в пътя на българската литература, след който тя излиза в нов етап от своето развитие и усвоява качествено нов художественотворчески опит. С ренесансова определеност и категоричност Васил Друмев я насочи към човека, към неговите болки и страдания, въжделения и борби. Този негов хуманизъм живее и днес в нея.